İNSAN VE HASTA HAKKI OLARAK TIPTA HELAL STANDARDI

HALAL STANDARD IN MEDICINE AS A HUMAN AND PATIENT RIGHTH

Prof. Dr. Recep ASLAN
Afyon Kocatepe Üniversitesi, Veteriner Fakültesi, Fizyoloji AD
raslan@aku.edu.tr

ÖZET: İnanış ve gelenek kökenli tıbbi uygulamaların tamamlayıcı tıp kapsamında görülenleri, Dünya Sağlık Örgütü, sağlık bakanlıkları ve bilim camiası tarafından kanıta dayalı hale getirilmeye çalışılmaktadır. Kanıta dayalı tamamlayıcı tıp uygulamalarında, hastanın kendini kendi gibi hissetmesini sağlayan yaklaşım ve uygulamalar dikkat çekmektedir. Hastanın psişik ve homeostatik refahının sağlanması için kendini kendi gibi hissedebileceği ortam ve yaklaşımların sağlanması önemlidir. Bunun için insan veya hasta tercihleri önemsenmelidir. Örneğin, vejetaryen ve veganların tercihlerine saygı duyularak geliştirilen ilaç, malzeme ve teknikler, onların bir insan ve bir hasta olarak kendilerini iyi hissetmesini sağlamaktadır. Türkiye'de helal-haram kavramları yaşantıda önemli bir yere sahip olup, halk için öncelikli ve önemli bir tercih alanıdır. İlaç formülasyonları hazırlanırken, ilaçlar ambalajlanırken, medikal veya cerrahi girişimler planlanırken helal kriterlere uygunluğa dikkat edilmesi müslüman toplumlarda sağlıklı kişiler ve hastalar açısından bir insani hak olarak görülmeli ve yasalarla teminat altına alınmalıdır. Haram olması sebebiyle alkol içeren bir ilacı kullanmak istemeyen veya mahremiyeti için riskli gördüğü bir muayene tekniğine maruz kalmak istemeyen hastanın duygularına gösterilecek saygı, bütüncül tıp kapsamında etik yaklaşımın bir gereğidir. Vejetaryenler/veganlar için bazı ilaçların ambalajı dâhil hayvansal ürün kullanılmadan üretilmesi, bir insan hakkı olarak sevindiricidir. Müslümanlar için, teşhis ve tedavi yöntemleri, tıbbi ortamlar, sarf malzemeleri, ilaçların hazırlanış ve uygulanışı ve operasyon süreçlerinde helal ve haram standartlarının oluşturulması ve uygulanması, bir insan ve hasta hakkı olarak hastalarda iyi hissetme ve güveni artıracak, tedavi süreçlerini olumlu etkileyecektir.
Anahtar Kelimeler: Tıp, tamamlayıcı tıp, helal ilaç, helal yöntemler

ABSTRACT: The World Health Organization, ministries of health and the scientific community are trying to make evidence-based medical practices that are based on belief and tradition. In evidence-based complementary medicine practices, approaches and practices that make the patient feel like themselves draw attention. In order to ensure the psychic and homeostatic well-being of the patient, it is important to provide an environment and approaches in which he can feel himself. For this, human or patient preferences should be considered. For example, medicines, materials and techniques developed by respecting the preferences of vegetarians and vegans make them feel good as a person and as a patient. The concept of halal-haram in Turkey has an important place in life, and is an important priority area for the locals prefer. While preparing drug formulations, packaging medicines, planning medical or surgical interventions, compliance with halal criteria should be regarded as a human right for healthy people and patients in Muslim societies and should be guaranteed by law. Respect for the feelings of the patient who does not want to use an alcohol-containing drug because it is haram or does not want to be exposed to an examination technique that is risky for his privacy is a requirement of ethical approach within the scope of holistic medicine. It is gratifying as a human right for vegetarians/vegans to produce some medicines without using animal products, including their packaging. For Muslims, establishing and implementing halal and haram standards in diagnosis and treatment methods, medical environments, consumables, preparation and administration of medicines, and operation processes will increase the well-being and trust in patients as a human and patient right, and positively affect the treatment processes.
Keywords: Medicine, complementary medicine, halal medicine, halal methods.

GİRİŞ

Günümüzde birçok bilim alanı, insan haklarını ve refahını merkeze alan yaklaşımlar sonucu farklı inanışlara ait insani hakları her alanda yaygınlaştırmaya çalışmaktadır. Bu kapsamda, müslüman toplumlarda da helal ve sağlıklı yaşama standartlarının oluşturulması ve uygulanabilmesine yönelik öneri ve doktrinler ortaya konulmaktadır. Gıda, ekonomi, ticaret, hukuk ve eğitim alanlarında gelişen helal standardı yaklaşımının tıp ve sağlık sisteminde de oluşturulması, etkin ve sürdürülebilir yöntemler üretilmesi süreci dikkat çekmektedir. Her felsefe ve inanışta olduğu gibi, müslüman bireyler de kendilerini huzurlu hissedecekleri kriterler (1) çerçevesinde güvenli sağlık hizmeti alma hakkına sahiptir. Bunun bir insan ve hasta hakkı olarak teminat altına alınması bir etik sorumluluk olarak karşımızda durmaktadır. İlaçlarda kullanılan kimyasal maddelerin, sarf malzemelerinin ve tıbbi yöntemlerin İslam açısından endike olmaları, müslüman bireylerin beden ve ruh sağlıkları açısından hayati önemdedir (2, 13). Her geçen gün gelişen insan hakları sebebiyle helal tıbbi uygulamalar tüm dünyada bilimsel ve kamusal bir sorumluluk haline gelmektedir. Tıp, Veteriner Hekimliği, Diş Hekimliği, Eczacılık ve diğer tıbbi disiplinler ile Sosyoloji, İslam Hukuku/Fıkıh alanlarının ortak çalışmalarını gerekli kılan bu alan, aynı zamanda kimya, biyomedikal mühendislik, matematik, bilgisayar yazılımcılığı başta olmak üzere onlarca disiplindeki bilim insanının katkısına da ihtiyaç duymaktadır (14). Bu çalışma, yerli ilaç ve teknolojiler için bir ekosistem oluşturulmaya çalışılan günümüzde, ilaç formülasyonları ve teknolojik tasarım süreçlerinde helal ilaç, helal tıbbi cihaz, helal teşhis ve tedavi yöntemleri için bir talep niteliğindedir. Ayrıca, farklı inanış grupları için olduğu gibi müslümanlar için de insani tercihlerin önemsendiği, helal haram çerçeveli tıbbi hakların sağlandığı bir sağlık sistemi oluşturulmasına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

TERCİHE SAYGI

İnsanoğlu bazı bitkileri, maddeleri, suyu, güneş ışınlarını, ateşi tedavide kullanmaya başladığında tıp tarihini de başlatmış oldu. Tıp tarihi kadar eski bir diğer olgu da insanların düşünceleri ve inançlarıdır. Her inanışta önerilen veya önerilmeyip haram kabul edilen uygulamalar mevcuttur. Bireylerin yaşantısında önemli yeri olan bu öneriler ve sakındırmalar bir insan hakkı olarak görülmektedir. İnsanlar, bir ilacı veya bir tedavi yöntemini inanışları ve düşünceleri sebebiyle kabul veya ret davranışı gösterebilmektedir. Örneğin bir Yehova Şahiti, ölümüne yol açacak bile olsa kan transfüzyonunu kabul etmemekte, kan ve doku bağışını reddetmektedir. Bir vegan hayvansal ürün içeren bir ilacı, bir battaniyeyi, bir giysiyi, bir nesneyi kullanmamaktadır (15).

İslamiyet'te ayet ve hadisler inananlar için net, somut tanımlar yapar ve bu tanımlamalar bir hayat tarzı oluşturur (1). "Allah, sizin şifanızı haram şeylerde kılmamıştır (yaratmamıştır)" hadisi sebebiyle müslümanlar haram maddeleri, haram ürün ve yöntemleri terapi amaçlı da olsa kullanmamış, o kapsamdaki yaklaşımları seçenek dışı görmüşlerdir.

Müstahzar ilaçların devasa boyutlara

ulaştığı günümüzde ilaç formülasyonlarında yer alan etken maddeler, taşıyıcılar, renklendiriciler, tatlandırıcılar, eksipiyanlar (ilaçlara biçim ve dayanıklılık veren maddeler) oldukça fazladır. Etkin madde ve eksipiyanlar insan, bitki, hayvan, sentetik, yarı-sentetik oldukça fazla kaynaktan elde edilebilmektedir. Bir ilaç formülasyonundaki onlarca maddenin birinin haram hatta şüpheli olması, o ürünü kullanacak müslüman bireyleri rahatsız etmekte, o ürün ve yöntemin uygulamasında insan hakları merkezli ve sorunlu bir süreç başlamaktadır (13). Bu konuda düşünülen yaygın bir yanlış dikkat çekicidir. Haram içerik ve faktörler barındıran ilaç ve uygulamalara karşı Müslüman bireylerin tereddüt göstermeleri veya reddetmeleri genellikle eleştirilmekte, bu tercihlerine saygı duyulmakta zorlanılmaktadır. Domuz kılından bir diş fırçasını, alkollü bir şurubu, mahremiyetini korumayan bir tedavi yöntemini kabul etmeyen bireylere "bu kadar tutucu olma, sağlık söz konusu ise haram olmaz" gibi öneriler geliştirilmektedir. Oysa benzer tercihlerde bulunan bir Yahudi, bir Yehova Şahiti veya bir vejetaryen/vegan için aynı tepki genellikle gösterilmemekte hatta kendilerine uygun ilaç formülasyonları ve tedavi teknikleri geliştirilmeye çalışılmaktadır (1, 13). Benzer durum tıbbi cihazlar ile teşhis ve tedavi yöntemleri için de geçerlidir. Bir bireyin cesedinin yakılması isteği bir insan hakkı olarak önemsenirken, bir Müslümanın tıbbi teşhis ve tedavi süreçlerinde onu rahatsız edecek haram kapsamındaki şerhleri aynı hassasiyetle ele alınmalı, helal standartlarının tıbbi uygulamalarda güvence altına alınması bir hak olarak görülmelidir (13).

Gıda ve ilaç endüstrisi hayvansal ürünlerden elde edilen yüzlerce katkı maddesinin yaygın olarak kullanıldığı alanlardır. Bunlardan en yaygın olanları, lifli bir protein olan ve özellikle omurgalılardan temin edilen kollajenden hidroliz yoluyla üretilen jelatin ve ilaçlarda kullanılan alkoldür. Jelatin ilaç sanayinde olduğu kadar gıda ve kozmetik endüstrilerinde de yaygın olarak kullanılmakta ve ekseriyetle Almanya, ABD gibi ülkelerden temin edilmektedir. Bu gibi ülkelerde jelâtin, ekonomik ve teknik avantajları nedeniyle ağırlıklı olarak domuz deri ve kemiklerinden elde edilmektedir. İnsanlarda üçüncü derece yanıklarda domuz derisi nakledilmesi gibi uygulamaların da bu

kapsamda göz önünde tutulması gerekmektedir. Bazı ilaçların üretiminde alkol kullanılması ve yüzlerce diğer örnek, helal standardını bir insan hakkı olarak gerekli kılmaktadır (13). Helal olmayan ilaçların, tıbbi teknik ve yöntemlerin Müslümanlar için endişe verici olması, tedavi süreçlerini olumsuz etkilemesi ve ekonomiye büyük yükler getirmesi yanında, gen kaynağımız ve ortak geleceğimiz için bir risktir. Helal standardına dayalı bir sağlık yönetiminin ülkemizde ve Müslüman toplumlarda öncelikli bir insan hakkı olması durumu henüz yeterince anlaşılmış ve önemsenmiş görünmemektedir.

İNSAN TERCİHLERİ VE TIP

Tamamlayıcı tıp, konvansiyonel tıbba eşlik eden, onu tamamlayan bir yaklaşım ve uygulama pratiğinden oluşmaktadır. Özellikle kronik olup konvansiyonel tıbbi yöntemlerle tedavi edilemeyen birçok hastalıkta başvurulan tıbbi yaklaşımdır. Dünyada tamamlayıcı tıbbi uygulamalara ve ürünlere artan rağbet, ülkemiz için de geçerlidir. Geleneksel tıp hafızasının konvansiyonel tıbbi teknikler ve tedavi yöntemleri ile entegre edilmesi, birinin diğerine destek vermesi hala tartışılan bir konudur ve tartışılan kısım, tamamlayıcı tıbbi uygulamaların kanıta dayalı olmamalarıdır. Bu sebeple, tamamlayıcı tıbbi uygulamaların kanıtlanabilirliği çalışmaları önem kazanmıştır. Bibliyoterapi, dil hijyeni, telkin/hipnoterapi, beslenme usulleri, çaylar, macunlar, şerbetler, tekkeler gibi şifa verici, iyi hissettirici materyallerin yer aldığı tamamlayıcı tıpta, kanıta dayalı olarak standartlar da gelişmektedir. Kanıta dayalı tamamlayıcı tıp yaklaşımı, tıp, veteriner hekimliği, diş hekimliği, eczacılık gibi sağlık disiplinlerinin müfredatına girdikçe yeni tedavi protokolleri ve yeni sertifikasyon süreçleri de oluşmaktadır (16). Bireyin inanç ve hassasiyetlerini önemseyen uygulamaların önemli yer tuttuğu tamamlayıcı tıbbın konvansiyonel tıpla birlikte uygulanması, bilimsel tıbbın insanın moleküler yapısı dışındaki varlığı ile tanışmasını ve onunla barışmasını sağlayabilir. Bu da insanın kendini kendi gibi hissetmesi ve insan onuru açısından önemlidir. Dünyanın pek çok yerinde, tercihleri önemsenen inanış ve felsefeler için gösterilen tıbbi hassasiyetin müslümanlar için de uygulanabilir ve sürdürülebilir hale gelmesi sürecinde, tamamlayıcı tıp önemli bir rol üstlenerek tıbbi ürünlerin, ilaçların ve uygulamaların "helal" standartlarının oluşturulmasına katkı sağlayabilir (2).

İnsan tercihlerini önemseyen ve önceleyen yönü fark edildiği için de tamamlayıcı tıbba rağbet artmaktadır. Bu yönelişte konvansiyonel tıbbın tamamlayıcı tıbbı reddetmekten vazgeçmeye başlaması, medyanın özendirici katkıları, tamamlayıcı tıp uygulayıcılarının kanıta dayalı hale getirilme çalışmaları yanı sıra bu yöntemleri önemseyip uygulayan tabipler ve veteriner hekimler önemli rol oynamıştır. Hastaların kendilerini kendi gibi hissetmesini sağlaması, immüniteyi güçlendirilmesi, ekonomik olması, tedavi risklerinin azlığı, hasta inanış ve tercihlerinin öncelenmesi gibi nedenlerle de tamamlayıcı tıbbi uygulamalar yaygınlaşmaktadır (3, 4, 16). İntegratif tıp olarak da bilinen bu uygulamalar, sürdürülebilir iyilik hali ve sağlığın ancak beden ve canın bütüncüllüğü ve uyumuyla mümkün olduğu yaklaşımı

üzerine oturmaktadır. Beden odaklı konvansiyonel tıp yaklaşımına karşılık tamamlayıcı/integratif tıp, insan ve hayvanı his, ruh, akıl, beden, enerjiler, çakralar ve çevresel faktörleriyle bir bütünlük içinde değerlendirmekte ve tedavide başarıyı bu yaklaşımla ilişkilendirmektedir (3).

İnsanlar kendi inanışlarıyla uyumlu tedavi imkân ve yöntemlerini tercih etmektedir. Bu kapsamda, örneğin kadınların kendileri ifade etmede daha ziyade kadın doktorları ve kadın sağlık çalışanlarını rahatlatıcı buldukları bilinmektedir. Bu gibi sebeplerle bireylerin tercih ettiği tamamlayıcı tıp uygulamaları halk sağlığını destekleyen bir yaklaşım olmuş, tamamlayıcı tıbbî yöntem ve uygulamalar bir alternatif gibi görülmüştür (4). Konvansiyonel yani bilimsel tıbbın iyileşme sağlamakta zorlandığı kronik ve mental hastalıklarda sık tercih edilen tamamlayıcı uygulamalar, kronik hastalık insidansının yüksek olduğu gelişmiş ülkelerde daha yoğun talep görmekte, bütüncül tıp uygulamalarının doğasında bireyin tercihlerine yüksek bir saygı öne çıkmaktadır (16).

Tıp ve ilahiyat fakültesi öğrencileri ile akademisyenlere uygulanan bir anket çalışmasında helal/haram kavramları, haram ürünlerin ilaç formülasyonlarında bulunması ve bu konuda gösterilmesi gereken hassasiyet araştırılmış, tıp fakültesi öğrencilerinin %94'ünün, diğer grupların %100'ünün helal/haram kavramlarını bildikleri görülmüştür. Tıp öğrencilerinin %63'ü, ilahiyat öğrencilerinin %85'i, akademisyenlerin %80'i ilaçlarda haram madde olabileceğini ve bunun kendilerinde rahatsızlık oluşturduğunu beyan etmiştir. Ancak hangi içeriklerin haram olduğu ve bunların hangi ilaç formlarında bulunabileceği hususunda ankete katılanların yarısına yakınının yeterli bilgiye sahip olmadığı, helal haram konusunda insan hakları ve hasta hakkı bilincinin farkında olmadıkları görülmüştür. Ayrıca ankete katılanların çoğunluğunun ilaçlarda dinen haram görülen maddeler ve tıbbi uygulamaların dini inançlara uygunluğu konusunda eğitim almak istedikleri rapor edilmiştir (17). Bu veriler, tıp ve sağlıkta, eğitim süreçlerinden başlamak üzere helal haram farkındalığının bir insan ve hasta hakkı olarak geliştirilmesi ve helal haram standartlarının oluşturularak uygulanırlığının sağlanmasının öncelik olduğunu göstermektedir.

TAMAMLAYICI TIP UYGULAMALARI

Küresel olarak artan bilimsel ve kamusal kabul sonucu tamamlayıcı tıp uygulamaları yaygınlaşmaktadır. Bu kapsamda, ülkemizde 2014 yılında Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Daire Başkanlığı kurulmuş, tamamlayıcı tıp uygulamaları icra edilmeye başlanmıştır. 2015 yılında ise Sağlık Bilimleri Üniversitesi bünyesinde GETAT Uygulama ve Araştırma Merkezi açılmış, geleneksel ve tamamlayıcı tıp uygulamalarının bilimsel olarak araştırılması, tamamlayıcı tıbbi yaklaşım ve uygulamaların tıp eğitiminde kanıta dayalı olarak öğretilmesi, hekimlerin mezuniyet sonrası uygulamalı eğitimlerle yetkilendirilmesi süreci başlatılmıştır. Ülkemizde Akupunktur, Apiterapi, Fitoterapi, Hipnoz, Homeopati, Kayropraktik, Kupa uygulaması, Larva uygulaması, Mezoterapi, Müzikterapi, Osteopati, Ozon uygulaması, Proloterapi, Refleksoloji, Sülük tedavisi gibi geleneksel ve tamamlayıcı yöntemlerin GETAT merkezlerinde yetkilendirilmiş hekimler tarafından güvenle uygulanması, halk sağlığına katkıyı bilimsel ve kurumsal hale getirmektedir (4). Tamamlayıcı tıp kapsamındaki ürünlerin, tedavi ve hizmetlerin standartlarının oluşturulması ve denetim altına alınması, tamamlayıcı tıbbi uygulamaların lisans eğitimi müfredatına alınarak kurumsallaştırılması süreci ülkemizde de başlamış, hacamat, fitoterapi, mezoterapi, akupunktur gibi uygulamalar bilimsel olarak değerlendirilen ve uygulanan tıbbi tedaviler haline gelmiştir (4-13).

GELENEKSEL ve MODERN TIP BİRLİKTELİĞİ

Tıp sağlık uygulamalarını geleneksel ve modern olarak iki kategoride ele alıp birbiriyle çarpıştırmak yanlışından uzaklaşılmaya başlandığı günümüzde, bu iki yaklaşımı kabul ve entegre eden bir süreç öne çıkmaktadır. Geleneksel tıbbi uygulamalar, tarihsel süreçte insan ve hayvan sağlığına büyük kazanımlar sağlamış, sonrasında modern konvansiyonel tıp devreye girmiştir. Önyargıların etkili olduğu 19 ve 20. yüzyıl sonunda, geleneksel tıbbın modern tıbbın alternatifi olmadığı, tam aksine birbirlerinin tamamlayıcısı oldukları anlaşılmıştır. Bu doğrultuda, tamamlayıcı tıp için uygulama standartlarının oluşturulması, geliştirilmesi, somutlaşması beklenmektedir. Türkiye'nin bu alanda önemli mesafeler kat ettiği söylenebilir. Günümüzde onlarca tamamlayıcı tıp tekniği, onaylı hastanelerde uygulanmaktadır. Bu uygulamalarda uzman hekimlerin onayı ve takibi esas alınmaktadır (16). Bu sürecin veteriner hekimliği alanında da geliştirilmesi bir zorunluluktur. Hayvan davranışları, hayvan psikolojisi, hayvan refahı kavramlarının tartışmasız önemsendiği bir dönemde, holistik veteriner hekimliği ve tamamlayıcı yöntemlere ihtiyaç artmaktadır (12). Bütün bunlar, insan ve hayvan sağlığında beslenmeden tedavi süreçlerine kadar her aşamada tıpta helal haram

standartlarının geliştirildiği bütüncül tıp yaklaşımlarına katkı sağlayacak adımlar niteliğindedir.

SONUÇ

Tamamlayıcı tıp bütüncüllük anlayışı üzerine bina edilmiştir. Beden ve ruh/his birlikteliği bilinerek yapılan tedavi ve uygulamalar, hastanın psişik ve homeostatik refahının sağlanması ve kendini kendi gibi hissedebilmesi için önemlidir. Bu durum hasta tercihlerinin ve inanışlarının önemsenmesini gerektirmektedir. Bunun örnekleri yaygınlaşmaktadır. Vejetaryenler, veganlar, Yehova Şahitleri gibi farklı inanış ve felsefelerdeki insanların tercihlerine saygı duyularak geliştirilen ilaçlar, malzemeler ve teknikler, onların bir insan ve bir hasta olarak kendilerini iyi hissetmesini sağlamaktadır. Türkiye'de ve müslüman toplumlarda helal-haram kavramları önemli bir tercih alanıdır, vejetaryenler ve diğer inanış sahiplerinin hakları gibi bir insan hakkıdır. Böyle olmasına rağmen kamuda, üniversitelerde, yasalarda sürdürülebilirliği ve güvencesi sağlanabilmiş değildir.

İlaç formülasyonları hazırlanırken, medikal veya cerrahi girişimler planlanırken süreçlerin helal kriterlerine uygun dizayn edilmesi, güven vericiliği sebebiyle müslüman bireylerde kendini iyi hissetme hali oluşturmaktadır. Alkol içeren bir ilacı kullanmak istemeyen, mahremiyeti açısından kendisini rahatsız edecek bir teşhis ve tedavi tekniğini kabul etmeyen bir hastanın bu duygularına gösterilecek saygı tıp etiğinin de gereğidir, hayvansal ürün içeren bir ilacı reddeden bir kişiye gösterilen saygıdan farklı değildir. Bu saygının müslümanlar için gösterilmesinin önündeki psikolojik ve ideolojik bariyerlerin kaldırılması, helal haram kriterli taleplerin bir insan hakkı olarak güvence altına alınması gerekmektedir. Bu durum, hastalarda kendini iyi hissetmeyi ve güveni artırarak tedavi süreçlerini olumlu etkileyecektir.

Güncel bir mutabakat olan Pekin Deklarasyonu, geleneksel, alternatif ve tamamlayıcı tıbbi uygulamaların sağlık sistemlerine entegre edilmesi yönünde Dünya Sağlık Teşkilatı'na üye ülkelerin adım atmalarını, tıp, diş hekimliği ve eczacılıkta insan haklarına ve insan tercihlerine saygılı ürün ve tekniklerin sağlık politikaları

ile desteklenmesini kararlaştırmıştır. Domuz menşeli malzeme ve katkı maddeleri, formülasyonunda alkol içeren ilaçlar, mahremiyeti öncelemeyen tedavi yöntemleri müslüman bireylerin psikolojik ve fizyolojik sağlıklarını tehdit eden unsurlar olması sebebiyle ülkemizde ve müslüman toplumlarda bütüncül tıp, sağlıkta helal haram standartlarının teminat altına alınmasını önemsemektedir. Helal standartlarının ilaç ve tıbbi uygulamalarda güvence altına alınması, hatta hastane mescitlerinin de tedavi süreçlerine dâhil edilmesi, hastaların kolay ve engelsiz ulaşacağı, temiz, ibadet mekânları haline getirilmesi bir insan hakkı olarak öncelenmelidir.

LİTERATÜR

1) Dündar Y. (2015) Sen Tanrı mısın? 6. Baskı ISBN 978-605-88309-8-1, Ankara

2) Alat İ. (2013) Genel Sağlık Uygulamalarında Helal-Haram İlişkisi. Konferans. Devlet Hastanesi, 03 Haziran, Afyonkarahisar.

3) Doğan B, et all. (2012) Tamamlayıcı/Alternatif Tıp ve Dermatoloji. Türk Derm. 46: 62-66.

4) Anonim (2020) Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları. https://ezheah.saglik.gov.tr/TR,396642/getat-geleneksel-ve-tamamlayici-tip-uygulamalari.html

5) Aslan R. (2020) Sağlığa Sessiz ve Derin Bir Dokunuş: Veteriner Hekimliği. Ayrıntı Dergisi, 7(81): 62-69.

6) McNeil BJ, Pauker SG, Sox HC, Tversky A. (1982). On the Elicitation of Preferences for Alternative Therapies N Engl J Med 306: 1259-1262.

7) Tindle HA, Davis RB, Phillips RS, Eisenberg DM. (2005) Trends in use of complementary and alternative medicine by US adults: 1997-2002. Altern Ther Health Med 11(1): 42-9.

8) Mishori R, Otubu A, Jones AA. (2011). The dangers of colon cleansing. The Journal of Family Practice, 60(8): 454-457.

9) Tokaç M. (2013). Geleneksel tıbba akademik yaklaşım: GETTAM. SD Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi, 28: 82-85.

10) Alkin K. (2015) Sürdürülebilir gelecek için bir anahtar: Farmakoekonomi. Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi, 36: 76-77

11) Dündar Y. (2016) Mutluluk Yönetimi. Uyum Ajans, Ankara p: 6-25.

12) Sinmez Ç. (2011) Bozlak Kültüründe Veteriner Hekimliği ve Hayvancılık Üzerine Araştırma. Sağlık Bilimleri Ens. Selçuk Üniv. Konya.

13) Erdöl C. (2017) Şifa Kaynaklarının Helalleşmesini Sağlayabiliriz. https://www.aa.com.tr/tr/saglik/sifa-kaynaklarinin-helallestirilmesini-saglayabiliriz/971617.

14) Şimşek M. (2017) Helal Kavramı Üzerine. 4. Uluslararası Helal ve Sağlıklı Gıda Kongresi. Sayfa 28.

15) Tanrıverdi AT et al. (2014) Yehova Şahitlerinin Kan ve Organ Nakline Bakış Açısı. Lokman Hekim Journal 4(2):1-7.

16) Aslan R. (2016) Hekimlikte Alternatif ve Tamamlayıcı Tıbbi Yaklaşımlar. Kocatepe Vet J 9(4): 363-371.

17) Çam SA et al. (2017) İlaç ve Gıda Takviyesi İçeriklerinin İnanca Uygunluğunun Farkındalığı Anketi. 4. Uluslararası Helal ve Sağlıklı Gıda Kongresi. Sayfa 110.